

پژوهشی در شیوه ساخت دخمه‌های پارسیان هند و زرتشتیان ایران

رویا شینی غلامپور^{۱*} - داریوش حیدری بنی^۲

۱. کارشناسی ارشد مرمت بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول).
۲. دکتری مرمت بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۱/۱۶ تاریخ اصلاحات: ۹۹/۰۷/۰۲ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۹/۰۷/۲۳ تاریخ انتشار: ۰۰/۰۶/۳۱

چکیده

بنیان دین زرتشت بر مبنای جلوگیری از آلودن چهار عنصر مقدس آب، خاک، باد و آتش می‌باشد؛ از همین رو اجساد را در فضایی باز به دور از آلودگی عناصر چهارگانه رها کرده تا خوراک پرندگان شود. دخمه‌های اولیه بر بلندای کوهی بسیار ساده ساخته می‌شده است در سنت و آیین دخمه‌سازی اگر چه زرتشتیان هند و ایران مراسم و آیین‌های یکسانی دارند؛ لیکن به مرور تفاوت و اختلافاتی بین نحوه اجرای آن‌ها، به وجود آمده است. دلیل این اختلاف به مسائل صدر اسلام باز می‌گردد؛ بدین صورت که با روی کار آمدن نظامی اسلامی، عده‌ای از زرتشتیان ایران به هند مهاجرت کرده (پارسیان هند) و دخمه‌سازی و دخمه‌گذاری را از ایران به هند برده و در آنجا پی‌گرفتند. لیکن در میان زرتشتیان ایران به دلیل محدودیت‌های اجتماعی و حکومتی، ساخت دخمه و آیین مربوط به آن به مرور تغییر یافته است در حالی که در نقطه مقابل آن پارسیان هند مراسم آیینی دخمه‌سازی را به شکل کاملاً مفصل انجام می‌دادند و تاکنون نیز آن را حفظ کرده‌اند، لیکن در ایران بیش از ۵۰ سال است که کاملاً متوقف شده است. هدف این پژوهش، بررسی و شناخت شیوه ساخت دخمه‌های زرتشتیان و مقایسه آن‌ها در دو کشور ایران و هند می‌باشد. به دنبال دستیابی به این هدف، سؤالی که مطرح می‌شود این است که اساساً معماری و نحوه ساخت دخمه‌ها در هند و ایران چگونه است و چه تفاوت‌هایی باهم دارد؟ دیگر این‌که آیا شیوه ساخت دخمه صرفاً برای برآوردن یک نیاز آیینی و باور دینی است یا مسائل کاربردی و عملکردی هم در نحوه ساخت مؤثر بوده است؟ مبتنی بر برآوردن یک نیاز آیینی است؛ یا مسائل و باورهای اجتماعی و دینی هم در نحوه ساخت مؤثر بوده است؟ روش تحقیق در این پژوهش به صورت مطالعات توصیفی - تطبیقی و برداشت‌های میدانی می‌باشد که در برخی موارد با موبدان و زرتشتیان نیز مصاحبه شده است. بر اساس انطباق یافته‌های دیداری و در جایی که دسترسی به آن ممکن نبود استناد به مطالب، پژوهش و سخنان پیشوایان معتبر دینی بوده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد دخمه‌سازی در ایران و هند بر اساس اعتقادات و باورهای دینی و آیینی زرتشتیان و نیازهای عملکردی انجام شده است؛ لیکن مراسم و شیوه ساخت دخمه در ایران نسبت به هند بسیار ساده‌تر شده است.

واژگان کلیدی: دخمه، معماری آیینی، دین زرتشتی، هند، ایران.

۱. مقدمه

از آنجا که معماری بیانگر بخشی از آیین و اعتقادات مردم آن جامعه است، در مطالعه و بررسی تاریخ فرهنگ و معماری هر جامعه روند سیر تکامل تاریخی بناهای مختلفی مدنظر قرار می‌گیرد. به همین خاطر بناهای مذهبی و آیینی نقش مهمی در شناخت تاریخ فرهنگ و معماری آن جامعه ایفا می‌کند.

در این راستا مطالعه معماری آرامگاهی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است چرا که بیانگر آداب و رسوم آیینی و فرهنگی یک سرزمین است. با توجه به این مهم، شناخت و معرفی معماری دخمه‌های فراموش شده ما را به سوی آشنایی با فرهنگ رفتار با مردگان زرتشتیان و اعتقادات دینی ایرانیان قبل از اسلام راهنمایی می‌کند. به طور مشخص دخمه‌گذاری مردگان توسط پارسیان هند و زرتشتیان ایران انجام می‌گیرد شاید در دیدگاه نخست به نظر آید نحوه ساخت دخمه‌ها در تمام کشورهایی که دخمه‌گذاری انجام می‌شود یکسان است، لیکن معماری بناهای مربوطه در کشورها با هم تفاوت‌هایی دارد. در راستای پژوهش موجود منابع در ایران محدود است؛ زیرا اقلیت زرتشتی در ایران تحت محدودیت‌های اجتماعی و حکومتی بوده‌اند، در نتیجه این محدودیت‌ها موجب شده‌اند که منابع مصور و مکتوب قدیمی از شیوه ساخت آن‌ها در ایران وجود نداشته باشد. از طرفی چون اقلیت‌های دینی در ایران تحت محدودیت‌های اجتماعی و حکومتی زمان خود بوده‌اند، شیوه ساخت دخمه در ایران بسیار خلاصه‌تر از پارسیان هند شده است و همچنین منابع مصور و مکتوب قدیمی از شیوه ساخت آن‌ها وجود ندارد. نباید از نظر دور شود که در تمامی دخمه‌ها اعتقادات آیینی نقش مهمی را ایفا می‌نموده است. بر این اساس ساخت دخمه همواره با آداب خاصی همراه بوده است که رعایت کردن این آداب چون به اعتقادات مذهبی زرتشتیان باز می‌شود همواره رعایت آن‌ها واجب بوده است. همان‌طور که گفته شد از نحوه ساخت و معماری دخمه‌های ایران اطلاعات مستندی در دست نیست گرچه بنابر اطلاعات شفاهی و آنچه سینه به سینه و نسل به نسل به دست ما رسیده و موبدان شرح داده‌اند، شبیه مراسم ساختن دخمه در هندوستان است، چرا که پارسیان هند، مهاجران زرتشتی از ایران بوده‌اند که آیین دخمه ساختن را از ایران با خود به هند بردند، ولی آنچه به یقین می‌توان گفت این است که در هندوستان این مراسم به طور کامل‌تر و مفصل‌تر نسبت به ایران انجام می‌شده است. در این مقاله سعی شده با کنار هم قراردادن این دو معماری آیینی شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها مشخص شود.

۲. بیان مسئله و سؤالات تحقیق

در ادیان و جوامع مختلف، اعتقادات مذهبی و نگرش انسان به مرگ و جهان پس از مرگ تعیین‌کننده نحوه

رفتار با مردگان، معماری و مراسم آیینی مربوطه می‌باشد. دخمه‌های زرتشتیان ایران و پارسیان هند نیز از همین دست می‌باشند که اطلاعات بسیاری را درخصوص نحوه نگاه دین زرتشتی در مواجهه با پدیده مرگ و جهان پس از مرگ و معماری وابسته به رفتار با مردگان در خود نهفته دارد. لذا با مطالعه و پژوهش در آن‌ها می‌توان به این اطلاعات دست یافت و به دنبال دستیابی به این اطلاعات و در مواجهه با گوردخمه‌های زرتشتی و به‌طور خاص دخمه‌های ایران و هند، سؤالات زیر درباره معماری آن‌ها مطرح می‌شود که پاسخگویی به آن‌ها می‌تواند روشنگر مبنای اعتقادی در طراحی و ساخت آن‌ها باشد:

- مبنای اعتقادی و عملکردی در شکل‌گیری معماری دخمه‌ها چیست؟

- چه تفاوتی در معماری و ساخت دخمه‌های ایران و هند وجود دارد گرچه هر دو بر مبنای یک آیین و دین هستند؟

۳. پیشینه تحقیق و مبنای نظری

در مورد پیشینه پژوهش باید ذکر کرد پژوهش‌های انجام شده چندان گسترده نیستند و بیش‌تر به آیین خاکسپاری و رسوم زرتشتیان پرداخته‌اند. از جمله پژوهش‌های انجام شده می‌توان به کتاب روایات داراب هرمزدیار نوشته موبد مانک رستم است که سفارشات و تأکیدهایی در این کتاب درباره ساخت دخمه به چشم می‌خورد و باز می‌توان از کتاب خانم نسیم علیپور (۱۳۸۵) به نام دادگاه چم که به معرفی دخمه چم در روستای چم در یزد پرداخته و کتاب برج سکوت نوشته رویا شینی غلامپور (۱۳۹۵) که به معرفی دو دخمه گلستان و مانکجی یزد و معماری دخمه‌ها، ساخت آن‌ها پرداخته مقاله‌های عنایتی‌زاد و آموزگار در خصوص تطبیق شیوه‌های ساخت دخمه‌های هند و ایران، مقاله پژوهشی در آیین دخمه‌گذاری با تأکید بر معماری دخمه‌های ایران نوشته احمدی و مهرآفرین و کتابی به نام خورشید نگرشنی (۲۰۰۰ م)، چاپ دهلی که درباره ساخت دخمه و آیین آن در ایران صحبت کرده، مقاله‌ای به زبان لاتین از شکوهی (۲۰۰۷) که درباره دخمه‌های ایران سخن گفته و مقاله‌ای از مهدی رهبر با عنوان «آتشکده‌بندیان درگز، باردیگر» (۱۳۸۹) می‌توان نام برد که در آن به دخمه درگز و معماری آن پرداخته است. نتیجه این که کتاب‌های دادگاه چم؛ برج سکوت درباره دخمه‌های ایران و چگونگی ساخت آن‌هاست و کتاب خورشید نگرشنی درباره ساخت دخمه به‌طور مفصل در هند است و کتاب داراب هرمزدیار دربرگیرنده ساخت دخمه و اعتقادات زرتشتیان در هردو کشور است.

۴. روش تحقیق

روش تحقیق و پژوهش به صورت کیفی و بر اساس مطالعات توصیفی-تحلیلی و میدانی می‌باشد. به‌طوری‌که برداشت‌ها و مطالعات تطبیقی و شناخت دخمه‌های ایران به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی و بازدید از منطقه و سایت

سوزاندن است و داغ نیز از همین ریشه است (دهخدا، ۱۳۴۰، ۲۸۸-۲۹۰؛ معین، ۱۳۷۵، ۱۴۹۹).

واژه دخمه^۵ که در اوستا و پهلوی به آن دخمک گویند. سردابه‌ای که جسد مردگان را در آنجا نهند، مقبره، اتاق زیرزمینی که برای دفن میت به کار رود (حاشیه برهان قاطع).

۷. عوامل مؤثر در معماری دخمه

دخمه ساختن به چه گونه شاید ساخت؟ پاسخ آن که دخمه از نو ساختن با آب می‌توان ساخت... (روایات داراب هرمزدیار)

معماری دخمه‌ها به شدت تحت تأثیر اعتقادات دینی و نحوه نگرش به دنیا و آخرت و همچنین نحوه عملکرد آن‌ها می‌باشد. بر اساس مطالعات انجام شده برای جلوگیری از آلوده شدن چهار عنصر اصلی طبیعت (آب، باد، خاک و آتش) توسط جسد می‌باشد. از طرف دیگر زرتشتیان معتقدند نباید به مرده وابسته شد و آرامگاه‌سازی را کاری پسندیده نمی‌دانستند. این موضوع با دخمه‌گذاری مردگان محقق می‌شد؛ چرا که در این شیوه هیچ نشانی از اشخاص باقی نمی‌ماند. در اعتقادات آنان همانند دیگر ادیان یکتاپرست؛ زن، مرد و کودک همه در پیشگاه خداوند در یک سطح هستند بدین لحاظ برای ساخت دخمه بهترین فرم پلان که پاسخگوی این باور باشد همانا دایره است؛ زیرا علاوه بر استحکام هندسی ساختار و کالبد، فرم دایره بالا و پایین، گوشه و زاویه ندارد و فقیر و غنی همه در دخمه یکسانند. از طرفی دایره یادآور خورشید نیز می‌باشد که در پیشگاه زرتشتیان جایگاه ویژه‌ای دارد. در مجموع این اعتقادات به همراه باورهای مربوطه به لزوم آرامش روح در نخستین شب‌های پس از مرگ، تعیین‌کننده فرم معماری دخمه می‌باشد. در نهایت این که به لحاظ اعتقادی در ساخت دخمه‌ها از اعتقادات ثابت و مشخص پیروی شده لیکن از دیدگاه ساختاری، اگرچه در قسمت اعظم ویژگی‌ها و مشخصات، مشابه و مشترک هستند ولی نحوه ساخت و ویژگی‌های معماری آن‌ها، سنتی کاملاً و دقیقاً ثابت و واحد نبوده و شرایط مکانی موجب بروز برخی تغییرات و اختلافات در معماری و نحوه ساخت آن‌ها شده است. لذا عوامل تأثیرگذار در طراحی دخمه را به دو دسته می‌توان تقسیم‌بندی نمود:

الف) اعتقادی

ب) عملکردی

همچنین در ساخت دخمه چهار اصل کلی مدنظر بوده است:

۱. داشتن فاصله از شهر و دور از محل زندگی انسان‌ها؛
۲. قرار گرفتن جسد مردگان در برابر نور خورشید به منظور پالودن آن (= پالودگی جسد که به آن خورشید نگرشی می‌گفتند).
۳. نیالودن آب، خاک، باد و آتش (عناصر چهارگانه)؛
۴. قرار گرفتن اجساد در برابر نور آتش در شب و پاسبانی

موجود بوده و همچنین شناخت دخمه‌های هند به صورت کتابخانه‌ای و تحقیق از زرتشتیان ساکن هند می‌باشد. سپس نتایج با استفاده از روش تحلیل کیفی و بر پایه استدلال منطقی و جدول تطبیقی نتیجه‌گیری شده است.

۵. شیوه‌های تدفین و اعتقادات زرتشتیان ایران و هند

برخورد با مردگان در ایران به روش‌های مختلفی صورت می‌گرفته است. نحوه رفتار با مردگان (خاکسپاری به معنای عام، که یکی از چند شیوه رفتار با مردگان و از عمومی‌ترین آن است) یکی از مهم‌ترین مسائل فکری و رفتاری انسان در برخورد با مرگ است که به گونه مادی ظهور پیدا می‌کند^۶ (شینئی غلامپور و حیدری کریم‌نژاد، ۱۳۹۳، ۶۸). ایرانیان باستان گاه جسد را با موم‌اندود می‌کردند و سپس آن را به خاک می‌سپردند چنان‌که در جنوب ایران متداول بود. در مناطق جنگلی مانند جنوب دریای مازندران به دلیل فراوانی چوب جسد را می‌سوزاندند (آذرگشسب، ۱۳۴۸، ۲۴) و یا به سبب دشواری سردی و یخبندانی زمین و در نهایت کندن زمین و فراهم نمودن گور انجام می‌شد (در گذشته در محل سبیری و اکنون نیز در هندوستان سوزاندن مرده انجام می‌شود). گاه جسد را به آب می‌انداختند (جنوب ایران) و گاه آن را بر بالای کوه می‌گذاشتند (غرب ایران) پادشاهان فرمان می‌دادند تا پس از مرگ به دامنه کوه‌ها سپرده شوند. نوعی دیگر از تدفین در تابوت‌ها و کوزه‌های سفالین بود. با فراگیر شدن دین زرتشت و به رسمیت شناخته شدن آن به‌عنوان دین سرزمین ایران، سوزاندن، غرق کردن و به خاک سپردن جسد گناه بزرگی شمرده شد. ایرانویچ، سرزمین کوهستانی و سردی که زادگاه آریایی‌ها و زرتشتیان بود به دلیل وجود کوه‌های بسیار و نبود درخت و همچنین سختی آماده ساختن گور و حفر آن باعث شد ایرانیان مردگان خود را بر بلندای کوه‌ها قرار دهند. به همین ترتیب ایرانیان از جمله مادها، روی کوه‌ها و مکان‌های دور از اجتماع آدمیان برج‌هایی مشهور به «دخمه‌آ» ساختند که زرتشتیان به آن «دادگاه» و پارسیان هندوستان به آن «دخمو» می‌گفتند^۷ (مهدوی، ۱۳۷۹، ۳۱) و اروپاییان به آن برج خاموش یا برج سکوت^۸ می‌گفتند. در اوستا با تدفین مردگان مخالفت شده است، اما این امر مانع از مدفون شدن استخوان‌های خشک جسد در محلی به نام استودان یا استخوان‌دان نمی‌شد (دارمستتر، ۱۳۸۶، ۱۹۵؛ کریستن‌سن، ۱۳۵۷، ۱۳۷). زرتشتیان، پس از شستن مرده طی مراسم خاصی جسد را به دخمه برده و در آنجا در برابر خورشید قرار می‌دادند (مراسم خورشید نگرشی) که به این عمل دخمه‌گذاری گفته می‌شود.

۶. وجه تسمیه دخمه

دخمه به معنای محلی است که مردگان را می‌سوزاند. برخی معتقدند که ریشه این کلمه «دگ» به معنی

از روان به وسیله آتش و راهنمایی آن به سوی دنیای پس از مرگ و روز داوری.

۷-۱- دیدگاه اعتقادی در معماری دخمه

دخمه به‌طور مدور است، چرا که دایره نشانه لایتناهی و بی‌انتهایی است و نمادی از برابری فقیر و غنی است که می‌رساند در پیشگاه خداوند همه انسان‌ها برابرند. دخمه را در مکانی خشک و دور از آبادی و در خلاف جهت باد می‌ساختند. در نزدیکی در ورودی و در دیوار دخمه روزنه‌ای وجود دارد که دریچه جذب کننده نور نام دارد و کارکرد آن نمایان ساختن نور آتش‌دان- نگهبان روان- در شرق دخمه است (مزدایور، ۱۳۸۳، ۱۰۴).^۷

۷-۲- دیدگاه عملکردی در معماری دخمه

دخمه از یک دیوار مدور سنگی ضخیم و مرتفع ساخته

شده که در ورودی سنگی (یا آهنی) آن به سمت شرق باز می‌شود و دارای یک پلکان هفت پله‌ای شیب‌دار در سمت بیرون است. درون دخمه، از کنار دیواره به سوی مرکز به صورت شیب‌دار و مدور سنگفرش شده، و یک چاه مرکزی^۸ بزرگ که «استودان» (استخوان‌دان) نامیده می‌شود، ساخته می‌شود (شینی غلامپور و حیدری کریم‌نژاد، ۱۳۹۳، ۷۰).

بنای مستحکم دخمه با مصالح سخت و مقاوم احداث می‌شود. بیرون دخمه از پهنای کافی برخوردار است تا نساکش^۹ بتواند تخت حمل (تابت یا گهن) جسد^{۱۰} را بر روی آن قرار دهد تا بعداً به وسیله نساسالارها^{۱۱} بلند شود و به داخل دخمه برده شود. برای پاکسازی دخمه از آب شهر یا آب چاه و همچنین آب باران استفاده می‌شود (شینی غلامپور و حیدری کریم‌نژاد، ۱۳۹۳) (شکل ۱).

شکل ۱: دخمه گلستان بانوی یزد

هند هم ویژگی‌هایی مانند: دخمه‌های ایران دارد مانند: پلان مدور، دیوارهای بلند و خالی از تزیینات چاه‌های زیرزمینی (در این چهار چاه زیرزمینی، که کف آن‌ها با لایه‌های ضخیمی از شن به منظور پاکسازی پوشانده شده است آب به مرور زمان می‌خشکد) و غیره دارند. ساختار دخمه طبیعی در هند نیز از سه بخش تشکیل می‌شود:

- سکوی مدور شیب‌دار که از محل‌هایی برای گذاردن اجساد در معرض آفتاب تشکیل شده است.
- چاه مرکزی که استخوان‌های باقیمانده از اجساد در آن ریخته می‌شود.

- چهار چاه زیرزمینی که آب را هدایت می‌کنند (Nary- man, 2000, p. 167) (شکل ۲).

دخمه‌سازی در هند، اگرچه در ابتدا احتمالاً بسیار ساده ساخته می‌شده ولی به مرور زمان و بر حسب رونق اقتصادی آمار ساخت دخمه رو به افزایش رفت.

در هند برای ساخت و تقدیس یک دخمه مراسم زیر انجام می‌شده است:

الف. مراسم کندن زمین برای پی‌ریزی دخمه با زدن بیل بر زمین؛

ب. مراسم ریسمان (تانانا^{۱۳}) برای پی‌ریزی و مراسم پس از ساخت دخمه.

دخمه‌ها بر روی یک نقطه خشک و غیر حاصلخیز برپا می‌شوند؛ به‌طور دقیق تر دخمه‌ها بر روی قله یک تپه یا یک نقطه مرتفع (به طوری که در وندیداد توصیه شده است) و دور از محل سکونت انسان ساخته می‌شوند و زرتشتیان (پارسیان) در فاصله‌ای نسبتاً دور برگرد آن یک باغ می‌سازند. در مرکز این منطقه غیر حاصلخیز دخمه برپا می‌شود. در صورت امکان، باید زیستگاه پرندگان تشییعی (منظور پرندگان مرده خوار است) نیز در نزدیکی دخمه وجود داشته باشد و یا یک مرکز پرورش این پرندگان ساخته شود.

۸. شیوه ساخت دخمه در هند^{۱۲}

در سال ۱۳۰۰ میلادی پارسیان هند بنا بر نیاز جامعه آن روز نخستین دخمه را در شهر بروچ در ایالت گجرات ساختند. دخمه‌های اولیه پارسیان به شکل دخمه‌های ایران ساخته می‌شد پارسیان در ابتدا شیوه ساخت دخمه‌های ایران را پیش گرفتند و در مواردی که ابهام داشتند از موبدان ایران مشورت می‌گرفتند (عنایتی و آموزگار، ۱۳۹۶، ۹۵). لیکن با توجه به محدودیت‌های به‌وجود آمده برای زرتشتیان ایران دخمه‌سازی و برگزاری مراسم آیینی در ایران کاهش یافته و در هند به شکل کاملاً مفصلی برگزار می‌شد. دخمه‌های

شکل ۲: یک گودال مدور برای آماده‌سازی ساخت دخمه‌کننده می‌شود (دخمه سالست هند و آندهن).

(Godrej & Punthakey Mistree, 2002)

دایره داخلی دخمه (چاه)، چهار زهکش^{۱۸} هدایت آب و نشانه‌گذاری از طریق کوبیدن میخ استفاده می‌شود. پی دخمه به عمق حدود هشت فوت^{۱۹} کنده می‌شود. ۳۰۱ میخ آهنی مورد نیاز که اندازه‌ها و وزن‌های متفاوتی دارند به‌وسیله موبد آماده می‌شوند (تنها چهار میخ هدایتگر هر کدام سه سوراخ دارند و بقیه میخ‌ها بدون سوراخ هستند). موبد میخ‌های آهنی را به‌وسیله یک برس فولادی تمیز می‌کند و به‌وسیله نیرنگ یا یک پاک‌کننده شیمیایی آلودگی زدایی می‌کند و سپس سه بار با آب پاک می‌شود. این میخ‌ها یک روز قبل به‌وسیله اوستا تبرک شده‌اند.

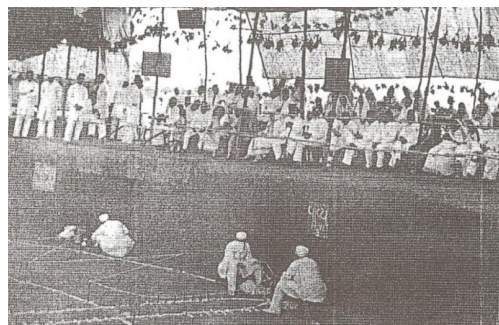
۸-۲- مراسم ریسمان

یک روز برای پی‌ریزی دخمه مشخص می‌شود و صبح آن روز دو موبد به درون زمین کنده شده رفته و یک فضای چهارگوش که به صورت یک کانال باریک چهار ضلعی است و چند اینچ عمق دارد را آماده می‌کنند (Naryman, 2000) (شکل ۳).

۸-۱- مراسم کندن زمین

منطقه خشک و مدوری که قرار است دخمه در آن ساخته شود باید به طور کامل پاکسازی شود و نیرنگ^{۱۴} بر روی زمین پاشیده شود (تا منطقه ضدعفونی شود) سپس سه بار آب بر روی آن زمین پاشیده می‌شود. در مرکز آن منطقه مدور دو کانال چهارگوش (به عمق چند اینچ) در زمین ایجاد می‌شود تا مراسم انجام گیرد. همچنین این منطقه مدور به‌طور کامل با نصب پرده احاطه می‌شود: «دو موبد بعد از انجام برش‌نوم^{۱۵}: (نوعی مراسم تطهیر است که موبدان انجام می‌دهند) و آماده شدن در مقابل آتش بهرام^{۱۶} به آن منطقه مدور رفته که در مرکز آن دو کانال چهارگوش ساخته شده است گام می‌گذارند. در آنجا آن‌ها تشریفات و مراسم زمین خاکی را با پنج شاخه برس^{۱۷} انجام می‌دهند. سپس بعد از خواندن ۲۱ بار اوستا؛ ۹ ضربه بیل می‌زند و زمین را می‌کند (شکل ۲). از یک ریسمان نازک برای مشخص ساختن حدود دخمه و آماده‌سازی نقشه دخمه، یعنی دایره بیرونی (دیوار) دخمه،

شکل ۳: مراسم میخ کوبیدن بر روی زمین برای ساخت دخمه

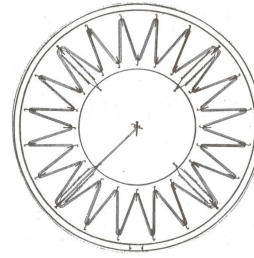

(Naryman, 2000)

می‌پذیرد (شکل ۳).

آن دو موبد ۳۰۱ میخ با وزن‌ها و اندازه‌های متفاوت را در زمین می‌کوبند. که چهار میخ آخر هر یک بر روی یکی از جهت‌های دیوار مرکزی داخلی که «بهاندار»^{۲۰} نام دارد کوبیده می‌شوند. بدین ترتیب کوبیدن میخ‌ها پایان

شکل ۴: ریسمان‌های به میخ بسته شده

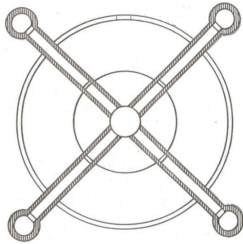

(Naryman, 2000)

سطح عمودی چاه مرکزی دارای چهار زهکش است که از میانه جهات اصلی می‌گذرند. این زهکش‌ها به عمق بیش‌تری وارد خاک می‌شوند و تا حدود هشت متر فراتر از دیوار خارجی دخمه امتداد می‌یابند. در دهانه هر یک از این زهکش‌ها یک سنگ مشبک وجود دارد به صورتی فیلتری برای مایع آلوده‌ای عمل می‌کند که از زهکش عبور می‌کند (شکل ۴) (Godrej, 2002, p. 67)؛ اکنون دخمه برای قراردادن جسد فرد متوفی آماده است.

چهار زهکش بلند زیرزمینی که زیر چاه مرکزی عمل می‌کنند در زیر زمین کنده شده و ساخته می‌شوند. که آب و خون مرده به داخل آن‌ها هدایت می‌شود آب حاصل از پاکسازی به چاه بزرگ مرکزی ریخته شده و در نهایت به چهار آبگذر زیرزمینی هدایتگر وارد شده و از فیلترها عبور کرده و سپس به چهار چاه زیرزمینی می‌رسد^{۲۳}. فیلترهای پیشرفته یا معمولی^{۲۴} به منظور فیلتر کردن آب پس از پاکسازی مواد عفونی و پیش از وارد شدن آب به چاه‌های زیرزمینی به کار گرفته می‌شوند (شکل‌های ۵ تا ۸ نشان دهنده پلان و مقطع کامل شده دخمه می‌باشد).

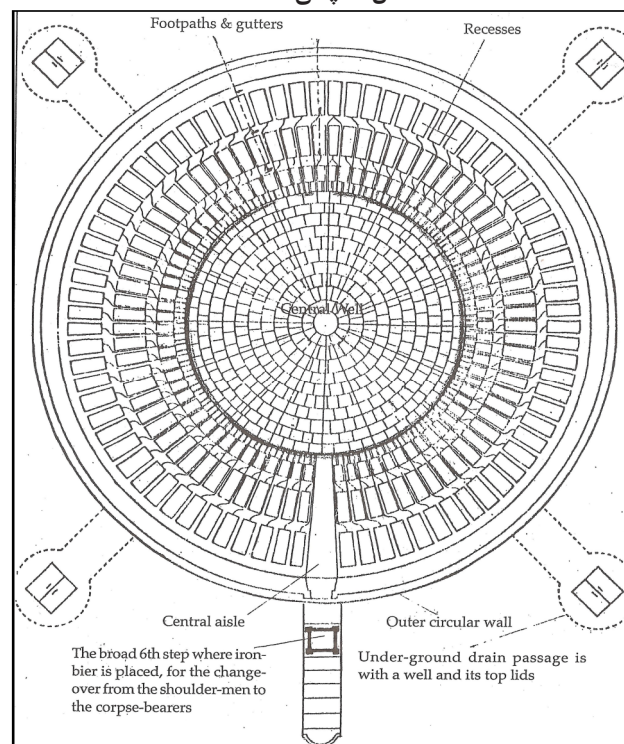
شکل ۵: برش عرضی چهار زهکش بلند زیرزمینی که زیر چاه مرکزی عمل می‌کنند. این سیستم از مدت‌ها پیش کنار گذاشته شده است.

(Naryman, 2000)

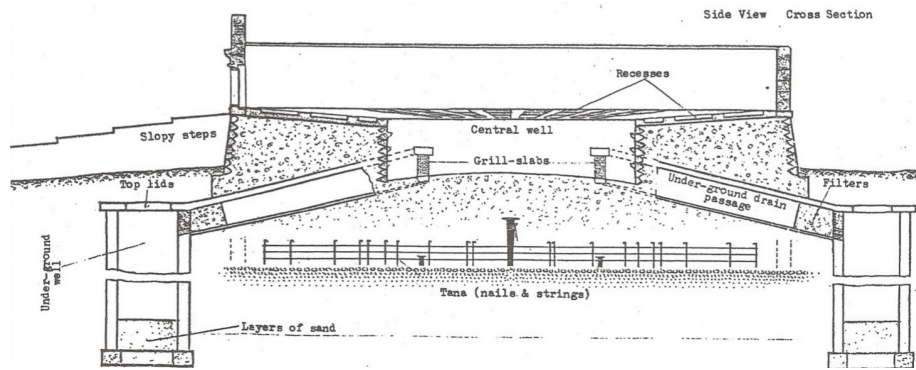
پس از آن که مراسم ریسمان (تانا^{۲۱}) به پایان رسید، بر اساس سنت، دخمه جدید مورد استفاده قرار نمی‌گیرد. قطر بنای استوانه‌ای و سنگی دخمه بین هشت تا سی متر متغیر است. سکوی کف دخمه حداقل سه تا چهار متر از سطح زمین ارتفاع دارد و از سمت آسمان به طور کامل سر باز است. دخمه دارای یک تک پلکان است که به یک در منتهی می‌شود که همواره رو به شرق و به سمت طلوع است. دو دریچه کوچک در دو طرف در قرار دارند. این دریچه‌ها امکان ورود نور آتش دادگاه و یک چراغ نفتی در آن را دارد و توسط مومنان روشن می‌شده است. عمق کف استودان وسط دخمه حدود یک و نیم متر می‌باشد. سکوی دخمه به حلقه‌های متحدالمرکزی تقسیم می‌شود که به وسیله پلکان^{۲۲} از هم جدا می‌شوند و به صورت شعاعی و متحدالمرکز امتداد می‌یابند و سه ردیف سکو به وجود می‌آورد که هر یک به اندازه یک جسد انسان جا دارند. به‌طور سنتی حلقه قرار گرفته در منتهی الیه بیرون حلقه متعلق به مردان است، حلقه بعدی متعلق به زنان است و داخلی‌ترین حلقه متعلق به کودکان است. تمامی سکوی مدور دخمه به سمت مرکز شیب دارد که یک چاه به قطر دو تا چهار متر در آن قرار دارد که به زیرزمین می‌رود.

شکل ۶: پلان دخمه

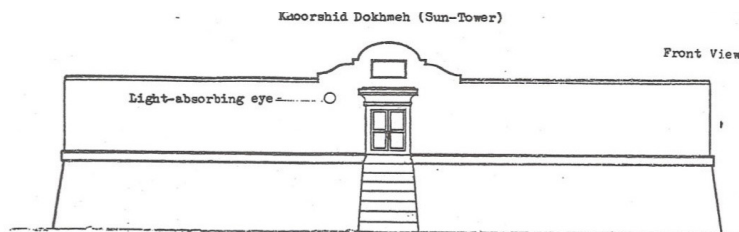
(Ibid)

شکل ۷: مقطع تمام شده دخمه پس از ساخت

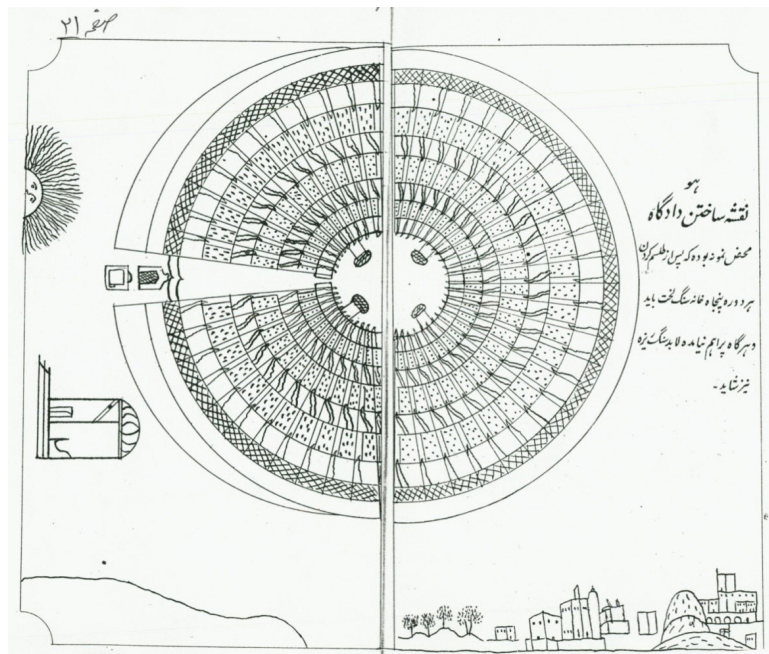
(Naryman, 2000)

شکل ۸: نمای تمام شده دخمه پس از ساخت

(Ibid)

شکل ۹: پلان دخمه بر اساس طرحی از موبد مهرگان سیاوخش که درب دخمه را رو به طلوع خورشید (شرق)، در پایین به دور از آبادی، و با پایوی‌های زنان و مردان و کودکان و چهار زهکش در استودان نشان داده است.

(مهرگان، ۱۳۹۱)

خود باقی می‌ماند و زیر پی ساختمان پوشیده می‌شوند و پس از آن ساخت برج خورشید به وسیله سنگ آغاز می‌شود (Naryman, 2000, p. 39). زهکش‌های سنگی در هر چهار جهت چاه مرکزی، تا چاه‌های سنگی زیرزمینی عمیق خارج از دخمه کشیده

به مدت دو تا سه هفته پس از مراسم ریسمان (تانا) منطقه کنده شده به همراه میخ‌ها و ریسمان به همان حالت دست نخوره باقی می‌مانند تا مردمی که فرصت نداشته‌اند آن را تماشا کنند سر فرصت به تماشای آن بروند. سپس کار بر روی پی دخمه آغاز می‌شود و ریسمان و میخ‌ها در جای

از آن دخمه با عنوان «برج خورشید خاموش»^{۲۵} شناخته می‌شود و از آن استفاده می‌شود. به علت مراسم مقدس بنیانگذاری دخمه، دریچه جذب نور و همچنین دعا به درگاه فرشته سروش که فرشته راستین اهورامزدا برای پاسداری از مردگان است، هیچ آلودگی، روح شیطانی یا فرشته جهنمی هرگز نمی‌تواند به دخمه نزدیک شود.^{۲۶}

۹. معماری دخمه‌های ایران^{۲۷}

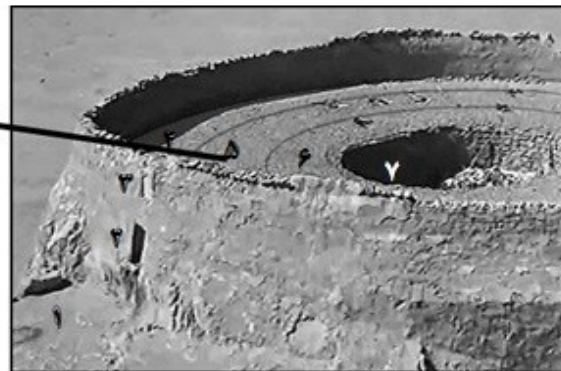
علی‌رغم مطالعات میدانی و مصاحبه با افراد آگاه و مطالعات کتابخانه‌ای منبعی یافت نشد که به طور کامل به نحوه ساخت دخمه‌های ایران اشاره کند، با توجه به شواهد و دانستن این نکته که پارسیان از ایران به هند مهاجرت کردند و سنت دخمه‌گذاری را با خود به هند بردند می‌توان دریافت که مراسم ساخت دخمه در ایران مانند هند بوده ولی نه به شکل کامل و جامع آن. در نگاه کلی می‌توان در تمام دخمه‌ها را به داشتن استودان در مرکز آن، استفاده از مصالح سنگی، داشتن سه پوی برای گذاشتن جسد مرده، ساخت آن در بالای بلندی اشاره کرد. به گمان بسیار، به علت سختگیری‌های حکومتی و مذهبی و مسائل اجتماعی از یک سو و نیز کاسته شدن جمعیت زرتشتیان از سوی دیگر و مهم‌تر از همه دشواری ساخت دخمه بر پایه اشارات و آموزه‌های آیینی و تأثیر همجواری با پیروان دین اسلام، روش و شیوه دخمه‌سازی در ایران خلاصه‌تر شده است.

می‌شوند. طول هر زهکش یک و نیم برابر قطر سکوی شیبدار مدور است. چهار چاه سنگی در چهارطرف دخمه، در خارج از آن ساخته می‌شوند که هفت فوت عمق دارند. قطر هر چاه یک ششم قطر دخمه است (ته هر چاه به‌وسیله لایه‌های ضخیمی از ماسه، و شن ریز و درشت پوشانده می‌شود. هر چاه به‌وسیله یک درپوش پوشانده می‌شود). بدین ترتیب ساخت دخمه به پایان می‌رسد. زمین‌های اطراف دخمه تا فاصله‌ای معین بایستی پاکیزه و خشک نگه داشته شود. در مجاورت این زمین‌ها یک باغ گل که جنوب و شمال آن درختکاری می‌شود در اطراف دخمه ایجاد می‌شود تا هوا را پاکیزه نگه دارد. در این باغ گل گیاهان خوشبو کاشته می‌شود. یک روز معین برای مراسم مقدس‌سازی دخمه تعیین می‌شود و این مراسم به مدت چهار روز ادامه می‌یابد. مراسم مقدس‌سازی عموماً در فصل خشک انجام می‌شود، چرا که این مراسم در فضای باز و زیر یک سایبان موقتی اجرا می‌شود و نمی‌توان آن را به خاطر بارش برف و یا باران قطع کرد در صبح روز چهارم، که روز گشایش دخمه است، جشنی به احترام اهورامزدا در حضور تعداد زیادی از پارسیان که برای تماشای مراسم گرد آمده اند انجام می‌دهند. در این مراسم نام اهداکننده‌ای که دخمه با هزینه او ساخته شده است ذکر می‌شود و به درگاه اهورامزدا دعا می‌کنند پس

شکل ۱۰: دخمه مانکجی قبل از مرمت پله‌ها، ۱. جاده دخمه؛ ۲. درب سنگی؛ ۳. محل نصب کتیبه دخمه؛ ۴. حلقه مردگان مرد؛ ۵. حلقه مردگان زن؛ ۶. حلقه مردگان کودک؛ ۷. استودان

پوی‌های درون دخمه برای گذاشتن مرده

(مسرت، ۱۳۷۶)

پیرامون ساخت دخمه و یا بی‌اعتمادی آن‌ها از ارایه این اطلاعات به غیرزرتشتیان و یا از بین رفتن این گونه مدارک در طول تاریخ بنا به برخی عوامل و محدودیت‌ها، مدارک معتبر نوشتاری پیرامون ساخت دخمه در ایران به دست نمی‌آید، و نگارندگان این پژوهش یافته‌های اندک خود را که با تلاش به میدانی و کتابخانه‌ای به دست آورده‌اند. بر اساس دخمه‌های مطالعه شده در شهرهای یزد و اردکان می‌توان ویژگی‌های کلی دخمه‌ها را چنین دسته‌بندی کرد: ۱. پلان دخمه عموماً دایره شکل است و در موارد خاص مستطیل یا چند ضلعی بوده‌اند که احتمالاً به خاطر شرایط توپوگرافی زمین چند ضلعی ساخته شده مانند دخمه

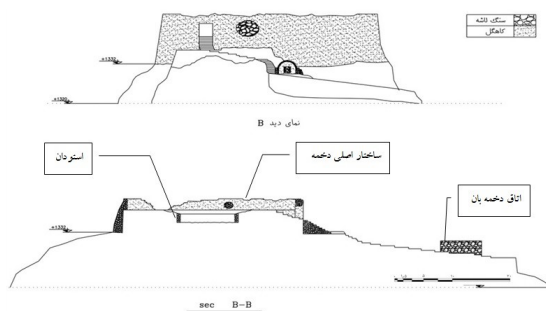
در حال حاضر در ایران به ویژه در شهرهای یزد، کرمان و تهران تعدادی دخمه تاریخی از زرتشتیان به جای مانده است، که قدیمی‌ترین و ساده‌ترین آن‌ها از نظر ریخت معماری دخمه کاوس در نزدیکی شهر یزد و پرکارترین و کامل‌ترین شکل دخمه‌های ایرانی، دخمه چم در روستای چم شهرستان تفت استان یزد و در نهایت زیباترین و سالم‌ترین دخمه‌ها در ایران، دخمه‌های دوگانه صفاییه شهر یزد می‌باشد. ناگفته نماند که در ایران شاهد تنوع معماری دخمه‌ها هستیم (جدول ۳).

متأسفانه بنا به دلایلی که مهم‌ترین آن‌ها عدم تمایل موبدان و آگاهان زرتشتی به نگاشتن باورهای آیینی خود

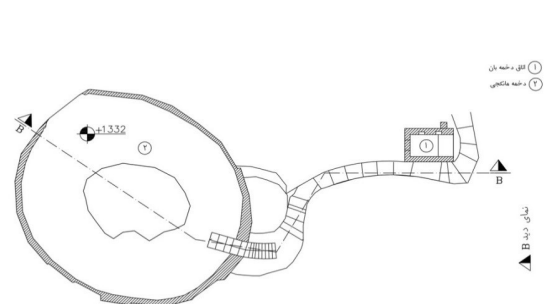
- معابد میتراپی در جهت شرق است).
۹. همه دخمه‌ها دارای استودان- جایی برای ریختن استخوان مردگان- هستند.
 ۱۰. دخمه‌چم علاوه بر ویژگی‌های فوق دارای برج فانوس می‌باشد.
 ۱۱. برخی از آن‌ها همچون دخمه‌های مانکجی، گلستان و چم در یزد دارای دریچه نور در دیوار دخمه می‌باشند.
 ۱۲. عموماً دخمه‌ها فاقد تزیینات هستند.
 ۱۳. دخمه‌ها مسقف نیستند؛ دیوارها مانعی برای دیده شدن درون دخمه است.
 ۱۴. به منظور پایداری بیش‌تر، ضخامت دیوارها از پایین به بالا کاهش می‌یابد.
 ۱۵. دخمه‌ها دارای سه پلوی متحد‌المرکز، به مرکزیت پلان دخمه هستند. اولی و بزرگترین آن برای مردان، دومی با اندازه متوسط برای زنان و سومی که کوچکترین آن‌هاست برای کودکان می‌باشد. اجساد بر روی پلوی‌ها قرار می‌گرفتند تا بدین طریق به آفتاب و پرندگان عرضه شوند. به استثناء دخمه‌ری که پلوی آن گودال و مستطیل شکل است (جدول تطبیقی ۲).
 ۱۶. به جز دخمه‌های مانکجی، گلستان و اله آباد رستاق بقیه دخمه‌ها فاقد فضای مشخص و مجزایی به عنوان اتاق دخمه‌بان هستند. مضافاً این‌که در دخمه اله آباد رستاق اتاق دخمه‌بان درون برج دخمه ساخته شده است (شینی غلامپور و حیدری کریم‌نژاد، ۱۳۹۳، ۷۸) (شکل‌های ۱۰ تا ۱۳).
 ۱۷. دخمه‌ها زهکشی در وسط دارند؛ برای عبور نجاسات و خون مردگان مانند دخمه‌ری (جدول تطبیقی ۲).

۱. جمشید (واقع در یزد، محله صفائیه) که در کنار دخمه گلستان (واقع در یزد، محله صفائیه) بوده و اکنون کاملاً ویران شده است.
۲. بر بلندی و مکان‌های مرتفع ساخته می‌شوند به استثناء دخمه‌های شریف آباد و ترک آباد اردکان که بر روی زمین احداث شده‌اند و که علت آن را می‌توان دور بودن ارتفاعات از روستا دانست.
۳. به دور از زمین کشاورزی ساخته می‌شدند (در مورد دخمه دیلم اردکان باید اشاره کرد که احتمالاً پس از گسترش زمین‌های کشاورزی، دخمه بین باغات و کشتزارها قرار گرفته است).
۴. به دور از شهر و مردم ساخته می‌شدند.
۵. ارتفاع دیوارهای دخمه بلند است تا ضمن محصور بودن، درون آن دیده نشود.
۶. معمولاً از سنگ، کاهگل ساخته می‌شدند به استثناء برخی دخمه‌ها مانند شریف آباد، درگز و ترک آباد اردکان که از خشت و چینه هم استفاده شده است. به نظر می‌رسد دخمه‌هایی که روی بلندی کوه هستند به دلیل فراوانی سنگ و پایداری در برابر عوامل جوی و دور از آلودن چهار عنصر بوده و کف پلوی‌ها از سنگ لاشه است و در دشت‌ها که مصالح در دسترس خشت بوده، دخمه‌ها با خشت ساخته می‌شدند.
۷. دخمه فقط یک در ورودی دارد که تنها دخمه‌بان اجازه ورود به دخمه از طریق آن را دارد.
۸. در ورودی دخمه رو به شرق یعنی سمت طلوع آفتاب باز می‌شود (در باورهای ایرانی قبل از زرتشت نیز، چون آیین مهر هم روبه شرق مردها را دفن می‌کردند و مهراب

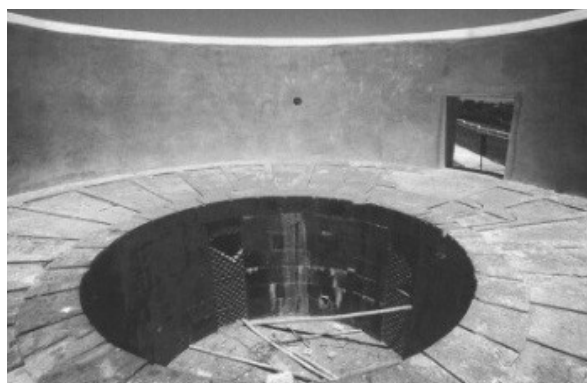
شکل ۱۲: مقطع و نمای دخمه مانکجی

شکل ۱۱: پلان دخمه مانکجی

شکل ۱۳: درون دخمه: پلوی‌ها و چاه مرکزی

(Shokoohy, 2007)

۱۰. یافته‌ها: مطالعه تطبیقی دخمه‌های ایران و دخمه‌های هندوستان

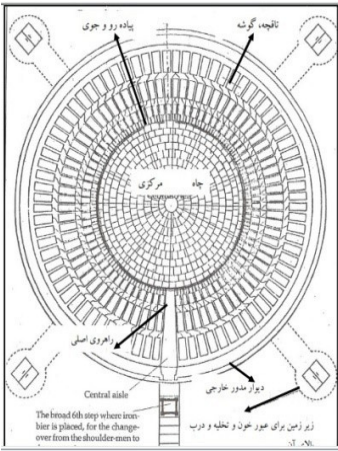
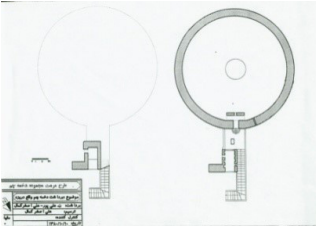
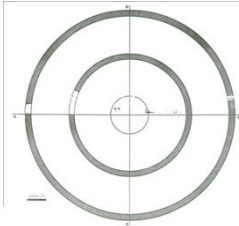
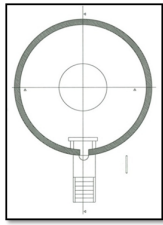
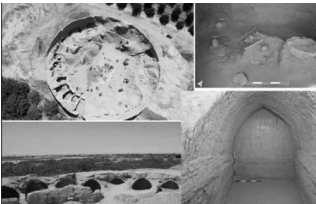
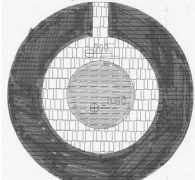
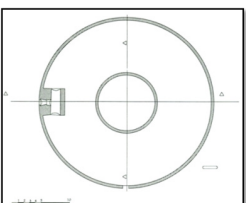
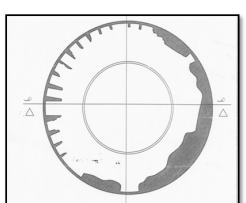
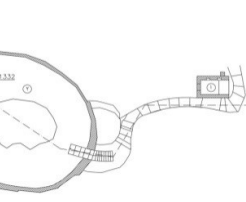
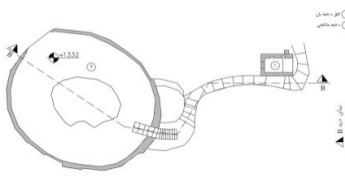
بر اساس مطالعات انجام شده علت دخمه‌سازی در دین زرتشتی برای جلوگیری از آلوده شدن چهار عنصر اصلی طبیعت (آب، باد، خاک و آتش) و از بین بردن جسد مرده که در آموزه ایرانی بی‌ارزش و کانون نفوذ اهریمن است، می‌باشد. از سوی دیگر بر پایه دستورات دینی زرتشتی و باور زرتشتیان، تا شخص زنده است روان و تن او ارزشمند است و پس از جدا شدن روان از تن، باید جسد را به بهترین شکلی که همان دخمه‌گذاری بوده است از بین برد. زیرا با این شیوه، مرده‌پرستی و وابستگی به مرده و در نهایت تبدیل نمودن زمین به آرامگاه را کاری پسندیده نبود، را جلوگیری می‌کردند. در اعتقادات آنان همانند دیگر ادیان یکتاپرست؛ زن، مرد و کودک همه در پیشگاه

خداوند در یک سطح هستند بدین لحاظ برای ساخت دخمه بهترین فرم پلان که پاسخگوی این باور باشد همانا دایره است؛ زیرا علاوه بر استحکام هندسی ساختار و کالبد، فرم دایره بالا و پایین، گوشه و زاویه ندارد و فقیر و غنی همه در دخمه یکسانند. از طرفی دایره یادآور خورشید نیز می‌باشد که در پیشگاه زرتشتیان جایگاه ویژه‌ای دارد دخمه‌های ایران و هند همانند هم ساخته می‌شدند و تفاوت آن‌ها در پیچیدگی اجرا و مراسم ساخت آن‌ها بوده است. ساخت دخمه در هند مفصل‌تر از ایران بوده، مانند داشتن چهار چاه برای خروج کثافات و خون مرده، چاه مرکزی به نام بهاندار، مراسم میخ کوبی و ریسمان کشی در زیر پی دخمه. برای مقایسه شفاف‌تر بین دو کشور جدول تطبیقی تهیه شده است که به تفاوت‌ها و شباهت‌ها به شکل ساده‌تری می‌پردازد (جدول ۱ و ۲).

جدول ۱: مطالعات تطبیقی دخمه‌های ایران و هند

هند	ایران	نوع ویژگی
دارد	دارد	مراسم کندن زمین برای پی‌ریزی دخمه با زدن بیل بر زمین
دارد	ندارد	مراسم ریسمان (تانا)
دارد	ندارد	کوبیدن ۳۰۱ میخ
دارد	ندارد	عبور نخ از ۳۰۱ میخ
دارد	دارد	ساختن ساختار مدور سنگی
دارد	دارد	چهار چاه زیرزمینی هدایت آب
دارد	دارد	استودان
دارد	دارد	رو به شرق ساختن دخمه
دارد	دارد	خواندن اوستا پس از ساخت دخمه
دارد	دارد	مکان ساخت (دور از آبادی و دور از انسان)
سنگ لاشه	سنگ لاشه، خشت و چینه	مصالح دخمه
دارد	دارد	مدور ساختن دخمه
دارد	دارد	دریچه جذب نور
دارد	دارد	پاوی‌ها (مردان، زنان و کودکان)
دایره	نزدیک به دایره، چند ضلعی	فرم پلان
بر روی بلندی	بر روی بلندی و به ندرتاً بر روی زمین	مکان قرارگیری
ندارد	ندارد	تزیینات
دارد	دارد	دیوار برج دخمه
دارد	دارد	استودان
دارد	دارد	پلکان و درب ورودی
ندارد	دخمه زارچ	دو جداره بودن پلان
دایره‌وار	دایره‌وار به تفکیک و در سطح دخمه/گودال	شکل پاوی‌ها

جدول ۲: مقایسه فرم پلان نمونه‌هایی از دخمه‌های ایران و هند

توضیحات	پلان دخمه ایران	نام دخمه‌های ایران	نوع پلان	قدمت
		دخمه چم	دایره	قاجار
				
		دو دخمه شریف‌آباد اردکان	دایره	پهلوی
				
دخمه ای در هند				
وجود دیوارک‌ها شعاعی		ترک‌آباد اردکان	دایره	قاجار
				
		دخمه کاووس	دایره	ساسانیان
		دخمه اله آباد رستاق	دایره	قاجار
وجود دیوارک‌های شعاعی				
		دخمه دیلم	دایره	صفویه
		دخمه مانکجی	دایره	قاجار

توضیحات	پلان دخمه ایران	نام دخمه‌های ایران	نوع پلان	قدمت
		دخمه گلستان	دایره	پهلوی
دخمه جمشید در کنار دخمه گلستان در شهر یزد		دخمه جمشید ^{۲۸}	چند ضلعی	صفویه
پاوی‌های آن برخلاف دیگر دخمه‌ها به شکل گودال و مستطیل شکل است و دارای زهکشی می‌باشد. (Shokoohy, 2007)		دخمه‌ای در جنوب تهران دخمه‌گیری ری	دایره	ساسانی
		دخمه مانکجی کرمان سمت راست و دخمه ساسانی سمت چپ	دایره	قاجاریه
	(خواججه‌پور و رئوفی، ۱۳۹۷)			
		دخمه قدیمی کرمان (دید از دخمه مانکجی)	چند ضلعی	ساسانی
	(خواججه‌پور و رئوفی، ۱۳۹۷)			
وجود و روی، اتاق مراسم و انبار در یک دخمه به شکل همزمان- اندود گچ و خاک در دیوارهای دخمه.		دخمه بندیان درگز	دایره	ساسانی
	(رهبر، ۱۳۸۹)			

جدول ۳ مطالعات تطبیقی دخمه‌های ایران

نام دخمه	محل قرارگیری	زهکش	شکل پاوی	اتاق دخمه‌بان	دوره	نوع مصالح	فرم پلان	مکان قرارگیری	ویژگی خاص
مانکجی ^{۲۹}	یزد	ندارد	هم مرکز با دایره	دارد	قاجاریه	سنگ لاشه	نزدیک به دایره	روی بلندی	دارا بودن اتاق مراسم در پایین دخمه و کامل‌ترین مجموعه بین دخمه‌های ایران

نام دخمه	محل قرارگیری	زهکش	شکل پاوی	اتاق دخمه‌بان	دوره	نوع مصالح	فرم پلان	مکان قرارگیری	ویژگی خاص
گلستان	یزد	ندارد	هم مرکز با دایره	دارد	پهلوی	سنگ لاشه	دایره	روی بلندی	دارا بودن اتاق مراسم در پایین دخمه و کامل‌ترین مجموعه بین دخمه‌های ایران
چم	یزد، تفت	ندارد	هم مرکز با دایره	دارد	قاجاریه	سنگ لاشه	دایره	روی بلندی	دارای برج فانوس
کاووس	بین دخمه چم و کوه‌های صفائیه	؟	هم مرکز با دایره	ندارد	ساسانی	سنگ لاشه	دایره	روی بلندی	درب دخمه رو به غرب است.
اله آباد	یزد- میبد	ندارد	هم مرکز با دایره	ندارد	قاجاریه	سنگ لاشه	دایره	روی بلندی	--
دیلم	یزد، اردکان	ندارد	هم مرکز با دایره	ندارد	صفویه	سنگ لاشه	دایره	نزدیک زمین کشاورزی	در کنار زمین‌های کشاورزی ساخته شده، وجود دیوارک‌های شعاعی متصل به بدنه دورنی دخمه
شریف‌آباد	یزد، اردکان	ندارد	هم مرکز با دایره	ندارد	پهلوی	سنگ لاشه، خشت و گل	دایره	روی زمین	دارای یک حصار مدور هم مرکز با دخمه می‌باشد.
ترک‌آباد	یزد، اردکان	ندارد	هم مرکز با دایره	ندارد	قاجاریه	سنگ لاشه، خشت و گل	دایره	روی زمین (دشت)	در کنار زمین‌های کشاورزی ساخته شده، وجود دیوارک‌های شعاعی متصل به بدنه دورنی دخمه
جمشید	منطقه صفائیه یزد	؟	؟	ندارد	صفویه	سنگ لاشه، خشت و گل	چندضلعی	روی بلندی	چند ضلعی بودن آن
بندیان درگز ^{۳۰}	خراسان شمالی	ندارد	مستطیل	ندارد	ساسانی	چینه	دایره	روی بلندی	مسقف بودن قسمتی از دخمه، اندود گچ و گل در قسمتی از فضای دخمه (رهبر)
قلعه گبری‌ری ^{۳۱}	در دامنه شمالی کوه بی بی شهربانو	ندارد	مستطیل	ندارد	ساسانی	چینه	دایره	روی بلندی	پاوی‌های آن به شکل گودال و مستطیل شکل است، نداشتن استودان یا چاه مرکزی
سازه سنگی زیزگان	قم	ندارد	هم مرکز با دایره	ندارد	ساسانی	چینه	دایره	روی بلندی	---
مانکجی ^{۳۲}	کرمان	؟	هم مرکز با دایره	دارد	قاجاریه	چینه	دایره	روی بلندی	دارا بودن اتاق مراسم در پایین دخمه
قدیمی کرمان ^{۳۳}	کرمان	؟	هم مرکز با دایره	دارد	ساسانی	چینه	چندضلعی	روی بلندی	چند ضلعی بودن آن

۱۱. نتیجه‌گیری

اساساً اعتقاد به جهان پس از مرگ یکی از مهم‌ترین قسمت‌های ایدئولوژیک ادیان مختلف می‌باشد. بدین معنا که در ادیان مختلف مرگ و تدفین مردگان به منزله حرکت

و سفر از جهانی به جهان بزرگ‌تر و فنا ناپذیر است. از این رو طبیعی است که این سفر با مراسم و مناسک ویژه آغاز شود. به همین علت و با توجه به اعتقاد راسخ زرتشتیان به جهان پس از مرگ، مراسم تدفین بسیار مفصل و دقیق انجام می‌شده است.

شده و اساساً بسیاری از آن‌ها فراموش شده‌اند. بر اساس این پژوهش، نحوه ساخت و آیین‌های مربوطه برای ساخت دخمه‌های ایران و هند در کلیات مشابه و در جزئیات بسیار متفاوت هستند. بدین معنا که در هر دو کشور دخمه‌ها در خارج شهر و بر بلندی ساخته می‌شوند و از قسمت‌های مهم و اصلی برج، استودان، پوی، مجرای زهکشی و چاه، پلکان و درب ورودی و اتاق دخمه‌بان تشکیل شده‌اند. همچنین علاوه بر استفاده از مصالح پایدار و در دسترس، در هر دو کشور پوی‌ها و نحوه‌ی قرارگیری مرده‌ها، فرم دایره‌ای شکل، دریچه‌ی تابش نور و تمهیدات آیینی و اعتقادی برای آرامش روح مشابه و یکسان است. ولی از سوی دیگر جزئیات و مراحل ساخت دخمه همانند کوبیدن میخ‌ها، ریسمان‌کشی، تطهیر زمین، خواندن ادعیه و غیره در هند بسیار مفصل و دقیق اجرا می‌شود و ظاهراً اجرای آن‌ها در ایران مختصر و یا به فراموشی سپرده شده است. از سویی آن‌چنان‌که در جدول ۲ مشاهده می‌شود از لحاظ معماری دخمه‌های ایران نیز با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند (جدول ۲ و ۳).

در نهایت این‌که علاوه بر مسائل عملکردی، معماری و ساخت دخمه و دخمه‌گذاری مستقیماً و به‌طور گسترده تحت تأثیر اعتقادات و باورهای آیینی زرتشتی است ولی محدودیت‌ها و شرایط اجتماعی در هند و ایران، تفاوت‌های عمده‌ای را در ساخت آن‌ها به وجود آورده است.

بر اساس اعتقاد زرتشتیان دخمه‌گذاری برای جلوگیری از نیالودن چهار عنصر اصلی طبیعت (آب، باد، خاک و آتش) و همچنین مذموم دانستن ساخت آرامگاه انجام می‌گرفته است. در همین راستا به لحاظ اعتقادی بهترین فرم پلان برای ساخت دخمه دایره است چرا که دایره نماد نامتنهی بودن و یکسان بودن فقیر و غنی در پیشگاه خداوند است. از طرف دیگر دایره یادآور خورشید نیز می‌باشد که در پیشگاه زرتشتیان جایگاه ویژه‌ای دارد. به لحاظ عملکردی نیز ساختار دخمه کاملاً منطبق بر آیین زرتشتیان است، چنانکه از دیوارهای مستحکم و مرتفع، و یک در ورودی به سمت شرق تشکیل شده است. درون دخمه نیز سطح شیب‌داری است که چاه بزرگ یا استودان را در خود جای داده است. آنگونه که شرح آن بیان شد مراسم تدفین و دخمه‌گذاری اهمیت ویژه‌ای در آیین زرتشتی دارد. از همین رو نحوه ساخت دخمه علاوه بر رعایت اصول ساختمانی و عملکردی، به‌طور گسترده‌ای تحت تأثیر اعتقادات و آیین‌های دین زرتشتی است. در حال حاضر دو کانون اصلی زرتشتیان در ایران و هند است که با توجه به کوچ پارسیان هند از ایران، منشأ اصلی آیین‌های ساخت دخمه در ایران و هند یکی می‌باشد ولی آن‌طور که مشاهده شد روش ساخت و اجرای مناسک و آیین‌ها در ساخت دخمه‌های هند بسیار مفصل‌تر از ایران است. در ایران به علت محدودیت‌های اجتماعی و حکومتی در طول قرن‌ها، مراسم و آیین‌های ساخت دخمه بسیار مختصر

پی‌نوشت

۱. ساخت دخمه یک رویداد تاریخی در جامعه زرتشتیان به شمار می‌آید و شرکت در آن یک عمل ارزشمند است.
۲. در مورد فلسفه مرگ در آیین زرتشت رجوع شود به: رضی، هاشم، مرگ در دیانت زرتشتی، ماهنامه آینده، سال هفدهم، ۶۸۳-۶۸۷ و یادداشت‌ها.
۳. Dakhmeh دخمه، دخمه Daxm: چنین گفت با من ستاره‌شمار/ که رستم کند دخمه‌سام سوار (اسدی، ۴۶۷ ح) {=دخم} ۱. جای تنگ و تاریک؛ سردابه‌ای که اجساد مردگان (به ویژه آیین زرتشتی) در آن می‌گذاشتند (انوری، ۱۳۸۱، ۱۶-۳۰).
4. Tower of Silnet
۵. Daxmag (مکنزی، ۱۳۷۳)؛ دخمه: (Daxma-e) = دخمه، پهلوئی Daxmak.
۶. ابعاد (مساحت) دخمه‌های موجود در ایران بسته به قرارگیری در منطقه و با توجه به موقعیت زمین و ناهمواری‌های آن، همچنین میزان جمعیت منطقه تعیین و ساخته می‌شود؛ اما در ساختار اصلی آن تغییری صورت نمی‌گرفت و ماهیت تمامی آن‌ها یکسان بود.
۷. در چهارمین روز مرگ، در طلوع آفتاب، شمارش ثواب و گناهان بر سر پل چینود یا پل صراط انجام می‌گیرد. که پلی است مانند پل صراط مسلمانان در روز قیامت؛ بر بنیاد کتاب وندیداد پهلوئی فصل ۱۹ و بُندهِش، پایه پل چینود در این جهان بر قله کوه البرز نهاده شده است (ایرانی، ۱۳۱۵، ۲۷۷).
۸. از مدت‌ها پیش این سیستم کنار گذاشته شده است.
۹. در متن وندیداد نسو- کشه Nasu Kasha = مرده‌کش، «ناسالار» نامیده می‌شوند.
۱۰. زرتشتیان به جسد ورون (Vroon) هم می‌گویند.
۱۱. Nasasalars = مرده‌کش
۱۲. این مطالب ترجمه‌ای است از کتاب خورشید نیگیشن، نوشته‌ی نریمان کیخسرو چاپ هند.
۱۳. مراسم ساخت پی دخمه که در زبان گجراتی به «تانا پوروانی کریا» معروف است (Pheroza & Mistree, 2002).

۱۴. Nirang: ادرار گاو=نیرنگ، نیرنگ به ادرار گاو گفته می‌شد که آن را از گاوهایی تهیه می‌کردند که موبدان به طور جداگانه‌ای نگهداری کرده و هندوانه و گیاهان مخصوص خورانده و اوستا می‌خواندند (اورنگ).

15. Bareshnoom

۱۶. بهرام یا وره‌رام، آتش بزرگ و مقدس است.
۱۷. Barsam: شاخه‌های بریده درخت، برسم باید از جنس رستنی‌ها باشد مانند: انار، گز. برسم شاخه‌های باریک بی‌گره باشد که به اندازه یک وجب آن را از درخت ببرند. شاخه‌های برسم را به دست می‌گیرند تا با خواندن دعا سپاس به جای آورند نسبت به تنعم از نباتات که مایه تغذیه انسان و چهارپا است (اوشیدری ۱۳۸۹، ۱۶۲).
۱۸. زهکش‌های دخمه مانند: زهکش باغچه عمل می‌کنند به این صورت که آب و خون رابه سمت خروج (چهار دریچه خروج) هدایت می‌کنند.
۱۹. هر فوت حدوداً ۳۰ سانتی‌متر است. پس عمق آن در حدود ۲۴۰ سانتی‌متر می‌شود.
۲۰. بهاندار چاه مرکزی در زیر سنگ‌های پاوی دخمه است که به چهار چاه کناری که برای دفع خون و چرک مرده‌ها است می‌باشد و تنها در دخمه‌های هند دیده شده است.
۲۱. یک ریسمان پنبه‌ای با ۱۰۱ رشته به نشانه یکصد و یک نام اهورامزدا درست شده است.
۲۲. Pavis: پاوی: به معنی جایی که توسط مراسم و تشریفات خاص تقدیس و پاک شده باشد. در اینجا منظور همان تخته سنگ‌هایی است که جسد بر روی آن قرار دارد.
۲۳. از خون و نجاسات مرده
۲۴. فیلتر در دخمه به ذغال چوب و خاکستر و شن می‌گفتند که با عبور خون و نجاسات مرده کثیفی را گرفته و مانع از انتقال نجاسات به زمین یا همان عنصر خاک می‌شد.
۲۵. نامی است که جهانگردان خارجی بر روی دخمه گذاشته‌اند.
۲۶. مصاحبه با زرتشتیان اهالی نصرت‌آباد. اگر پس از مدتی ناسالار می‌دید کرکس‌ها به طور کامل جسد را خورده‌اند می‌گفتند که آن شخص ثواب کار بوده و اگر جسد هنوز باقی بود او را گناهکار می‌دانستند! دخمه باز نمی‌شد تا روزی که نخستین جسد (نسا) که در دخمه جدید قرار می‌گیرد که یک انسان پرهیزگار و یا یک کودک، که هر دو بی‌گناه تلقی می‌شوند، بمیرند، دلیل این مساله آن است که کودک گناهی انجام نداده است و پس از آن دخمه برای استفاده عموم باز می‌شود (Naryman, 2000, p. 207).
۲۷. برای مطالعه در خصوص دخمه‌های ایران بنگرید به مقاله «پژوهشی در معماری آیینی دخمه‌های زرتشتیان، مطالعه موردی دخمه‌های مانکجی لیمجی هوشنگ هاتریا و گلستان بانوی یزد»، شینی غلامپور، رویا، حیدری، داریوش. (۱۳۹۳). فصلنامه علمی پژوهشی شهر ایرانی- اسلامی جهاد دانشگاهی تهران، ۱۸، ۶۷ تا ۷۹.
۲۸. از دخمه جمشید در حال حاضر بقایایی موجود نیست. عکس از سازمان نقشه‌برداری گرفته شده است (سال ۱۳۴۳).
۲۹. مجموعه دخمه‌های مانکجی و گلستان در بین دخمه‌ها کامل‌ترین مجموعه هستند و بعد از آن‌ها دخمه چم قرار دارد.
۳۰. مقاله‌ای از فصلنامه باستان‌شناسی، مطالعات باستان‌شناسی، ۱۲(۱)، ۱۳۹۹، ۱-۱۷. پژوهشی در آیین دخمه‌گذاری زرتشتیان با تکیه بر مطالعه ساختار معماری دخمه‌های زرتشتی، رسول احمدی و رضا مهرآفرین.
۳۱. رسول احمدی و رضا مهرآفرین.
۳۲. مقاله‌ای از ماهنامه باغ نظر، ۱۵(۶۱) ۶۴-۵۳ / تیر ۱۳۹۷، راهبردی نظری برای باززنده‌سازی دخمه‌های زرتشتیان در ایران (نمونه موردی: دخمه زرتشتیان کرمان)، منصور خواجه پور و زینب رئوفی.
۳۳. آقای رهبر در مقاله‌ای با عنوان «آتشکده بندیان درگز، بار دیگر» اعتقاد دارند که عمر دخمه‌ها در ایران به دوره ساسانی نمی‌رسد: مقاله‌ای با عنوان: آتشکده بندیان درگز، بار دیگر: «۱۷۵: ... اشاره کرده‌ام که عمر دخمه‌های یزد و کرمان و غیره حداکثر به اوایل دوره قاجار می‌رسد؛ نه دوره ساسانی. در کنفرانس بریتیش آکادمی، چنین عنوان کردم که در تمام خطه ایران، حتی یک دخمه دوره ساسانی وجود ندارد که به گونه‌ای شبیه بنا براین، در دوره ساسانی، تدفین چهار دخمه‌های یزد و کرمان با رعایت موازین شرعی، در مکان‌های سرپوشیده صورت می‌گرفته است (درون تابوت‌های سنگی یا سفالی، کندن قبور در داخل صخره، یا دفن جسد روی لایه‌ای گچ و یا داخل لایه‌ای از کنگلومرا)».

فهرست منابع

- آرشیو سازمان میراث فرهنگی یزد.
- احمدی، رسول؛ و مهرآفرین، رضا. (۱۳۹۹). پژوهشی در آیین دخمه‌گذاری زرتشتیان با تکیه بر مطالعه ساختار معماری دخمه‌های زرتشتی، فصلنامه باستان‌شناسی، مطالعات باستان‌شناسی، ۱۲(۱)، ۱-۱۷. <https://jarcs.ut.ac.ir/article76073.html>
- اورنگ، م. (۹)، سد در، تهران، نشر بیتا.
- اوشیدری، جهانگیر. (۱۳۸۹). دانشنامه مزدیسنا، تهران، نشر مرکز.
- ایرانی، جی جی بانی. (۱۳۱۵). دخمه = دادگاه، چاپ بمبئی.
- آذرگشسب، اردشیر. (۱۳۴۸). آیین کفن و دفن زرتشتیان، تهران، انتشارات راستی.
- تبریزی، ابن خلف. (۹). برهان قاطع، نشر فریدون علمی.
- خواجه‌پور، منصور؛ و رثوفی، زینب. (۱۳۹۷). راهبردی نظری برای باززنده سازی دخمه‌های زرتشتیان در ایران (نمونه موردی: دخمه زرتشتیان کرمان) ۵۳-۶۴.
- دارمستتر، جیمز. (۱۳۸۶). تفسیر اوستا و ترجمه گائاه، ت: موسی جوان، تهران، نشر رنگین. [HTTPS://WWW.SID.IR/FA/JOURNAL/VIEWPAPER.ASPX?ID=356579](https://www.sid.ir/fa/JOURNAL/VIEWPAPER.ASPX?ID=356579)
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۴۰). لغت‌نامه دهخدا، چاپ دانشگاه تهران، تهران و همچنین در جلد ششم چاپ اول به سال ۱۳۷۳ نشر دانشگاه تهران همین لغت‌نامه.
- رهبر، مهدی. (۱۳۸۹). آتشکده‌بندیان در گز، بار دیگر، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال دوم و سوم، ۴-۵ (۹۰)، ۱۶۷-۱۷۷. https://WWW.ACADEMIA.EDU/5005640/%D8%A2%D8%AA%D8%B4%D9%83%D8%AF%D9%87_%D8%A8%D9-%D8%86%D8%AF%D9%8A%D8%A7%D9%86_%D8%AF%D8%B1%DA%AF%D8%B2_%DB%8C%DA%A9_%D8%A8%D8%A7%D8%B1_%D8%AF%DB%8C%DA%AF%D8%B1_%D9%85%D9%87%D8%AF%D8%B%8C_%D8%B1%D9%87%D8%A8%D8%B1
- سازمان نقشه‌برداری کشور.
- شینی‌غلامپور، رویا. (۱۳۹۵). برج سکوت، تهران، انتشارات میراث کتاب، سمیرا.
- شینی‌غلامپور، رویا؛ حیدری، داریوش؛ و کریم‌نژاد، محمد مهدی. (۱۳۹۳). پژوهشی در معماری آیینی دخمه‌های زرتشتیان مطالعه موردی دخمه‌های مانکچی لیمچی هوشنگ هاتریا و گلستان بانوی یزد، فصلنامه علمی پژوهشی شهر ایرانی-اسلامی، جهاد دانشگاهی تهران ۱۸، ۶۷-۸۶. <https://WWW.NOORMAGS.IR/VIEW/FA/ARTICLEPAGE/1352906/%D9%BE%DA%98%D9%88%D9%87%D8%B4%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D9%85%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%A2%DB%8C%DB%8C%D9%86%DB%8C-%D8%AF%D8%AE%D9%85%D9%87-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%B2%D8%B1%D8%AA%D8%B4%D8%AA%DB%8C%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B7%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%87-%D9%85%D9%88%D8%B1%D8%AF%DB-%D8%8C-%D8%A7%D8%AE%D9%85%D9%87-%D9%87%D8%A7%D8%AA%D8%B1%DB%8C%D8%A7-%D9%87%D9%88%D8%B4%D9%86%DA%AF%D9%87%D8%A7%D8%AA%D8%B1%DB%8C%D8%A7-%D9%88-%DA%AF%D9%84%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86>
- عنایتی‌زاده، و ایرج؛ و آموزگار، ژاله. (۱۳۹۶). نگاهی تطبیقی به دخمه زرتشتیان در ایران و هند و جنبه‌های آیینی و دینی ساخت دخمه در سنت پارسیان. پژوهش‌های ایران‌شناسی دانشگاه تهران، ۷(۲)، ۹۳-۱۰۸. <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=464807>
- کریستن‌سن، آرتور. (۱۳۵۷). مزدپرستی در ایران قدیم، ت: ذبیح الله صفا، تهران، نشر بیتا.
- لون والا، موبد مانک رستم، روایات داراب هرمزد یار، جلد اول و دوم، چاپ بمبئی.
- مزدپور، کتابون. (۱۳۸۳). تداوم آداب کهن در رسم‌های معاصر زرتشتیان در ایران. مجله فرهنگ ویژه زبان‌شناسی، تهران، بهار و تابستان: ۱۶۷.
- مسرت، حسین. (۱۳۷۶). یزد یادگار تاریخ، یزد، انتشارات یزد، انجمن کتابخانه‌های عمومی اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان یزد.
- معین، محمد. (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی معین، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- مهدوی، ملیحه. (۱۳۷۹). کتاب ماه ادبیات و فلسفه، سگدید رانش اهریمن، بهمن، ۵۷.
- مهرگان، سیاوخش. (۱۳۹۱). آئین دین زرتشتی، چاپ بمبئی.
- Naryman, K. (2000). New world- Encyclopedia Khorshid Nigrishn. India.
- J.Godrej, P., & Pun Thakey Mistree, F. (2002). A Zoroastrian Tapestry. India.
- Shokoohy, M. (2007). The Zoroastrian Towers of Silence in the Ex-portuguese Colony of Diu. Bulletin of the Asia Institute, 21, New Series, 61-78. Retrieved August 19, 2020, from www.jstor.org/stable/24049363

نحوه ارجاع به این مقاله

شیننی غلامپور، رویا و حیدری بنی، داریوش. (۱۴۰۰). پژوهشی در شیوه ساخت دخمه‌های پارسیان هند و زرتشتیان ایران. نشریه معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۱۴(۳۵): ۱۱۵-۱۳۱.

DOI: 10.22034/AAUD.2020.218681.2112

URL: http://www.armanshahrjournal.com/article_135473.html

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Armanshahr Architecture & Urban Development Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License.

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

